

ХОПС
ОПЦИИ ЗА ЗДРАВ ЖИВОТ СКОПЈЕ

Проект финансиран од ЕУ - проектот ARYSE (Социјално зајакнување на младите во ризик) е финансиран од Европската Унија, претставувана од Европската комисија

ВОДИЧ

за справување со ризиците од деликвенција кај учениците

Скопје, 2019

ХОПС
ОПЦИИ ЗА ЗДРАВ ЖИВОТ СКОПЈЕ

Проект финансиран од ЕУ - проектот ARYSE (Социјално зајакнување на младите во ризик) е финансиран од Европската Унија, претставувана од Европската комисија

ВОДИЧ

за справување со ризиците од деликвенција кај учениците

Скопје, 2019

Издавачи:

Институт за стратешки истражувања и едукација - ИСИЕ
Асоцијација за развојни иницијативи – Зенит Скопје

Автор:

Даниел Павловски

Публикацијата може да се преземе бесплатно на:

www.isie.org.mk

www.zenith.org.mk

Оваа публикација е изработена во рамките на проектот „Справување со малолетничка деликвенција: иновации во превенцијата и социјалното вклучување“, кој е поддржан од Европската Унија преку проектот ARYSE (социјално зајакнување на младите во ризик). Содржината на публикацијата е единствена одговорност на авторот, и не може да се смета дека ги одразува гледиштата на Европската Унија.

СОДРЖИНА

Резиме	5
Вовед	7
Методологија	8
Опис на проблемот	9
Фактори на ризик и фактори на заштита	9
Адолесценција	10
Идентитет	11
Резултати од истражувањето	13
Анализа на податоците од спроведената интернет анкета	13
Интернет анкета со млади лица	13
Интернет анкета со возрасни лица	15
Законска рамка	17
Анализа на податоците од посетата на затворот за малолетници во Охрид	18
Малолетници кои издржуваат казна затвор	18
Малолетници на кои им е изречена воспитна мерка упатување во воспитно-поправен дом	22
Препораки за поефективна превенција на малолетничката деликвенција и поддршка на младите во ризик	24
Семејно ниво	24
Образовно ниво	27
Општествено ниво	29
Библиографија	31

РЕЗИМЕ

Малолетничката деликвенција ја наметнува потребата од соодветен мултидисциплинарен пристап на повеќе нивоа со цел превенција и успешно справување. Малолетничката деликвенција значи дека малолетникот е во судир со моралните и правните норми во општеството и бара соодветна реакција во насока на успешно справување со негативните последици што ги предизвикува.

Овој документ има за цел да даде препораки за поефективна превенција на малолетничката деликвенција и поддршка на младите во ризик врз основа на анализа на соодветна литература и нормативни акти, податоците добиени од спроведената интернет анкета со малолетници и возрасни лица, како и истражување спроведено во казнено-поправната установа Затвор Охрид.

Анализата покажува дека семејството претставува фактор кој има исклучителна важност во појавата на малолетничката деликвенција. Висок процент на малолетници на кои им е изречена воспитна мерка упатување во воспитно-поправен дом и малолетници кои издржуваат казна затвор потекнуваат од семејства со нарушени односи помеѓу членовите, семејства со низок социокултурен статус, лоши материјални и услови на домување. Помеѓу причините за појавата на деликвентно однесување кај малолетниците се и нивната емоционална незрелост, несоодветниот систем за самоконтрола, справување со стресот и предизвиците.

Особено загрижувачки податок е фактот дека дел од малолетниците предвреме го напуштиле образовниот процес и го прекинале своето школување, но исто така алармантна е состојбата и кај малолетниците кои сè уште се школуваат, бидејќи училиштето не успеало навремено да го детектира несоодветното однесување кај малолетниците и во соработка со останатите релевантни субјекти истото да го корегира.

Неопходно е зајакнување на улогата на семејството со цел да биде во можност да обезбеди услови за правилен раст и развој на децата и со тоа превенција на малолетничката деликвенција. Семејството, заедно со останатите релевантни субјекти, треба да им помогне на младите успешно да се справат со предизвиците во сите развојни фази, притоа поттикнувајќи ја нивната независност, развивањето на соодветен систем на вредности, вештини за справување со предизвиците и изградување на механизми за справување со стресот и развој на самоконтрола.

Во оваа сложена задача покрај семејството неопходно е да биде вклучено и училиштето преку зајакнување на воспитната функција која, покрај образовната,

има исклучителна важност во развојот на младите. Училиштата треба да преземат поголема одговорност во навремено препознавање на симптомите кај учениците кои сигнализираат дека истите се соочуваат со одредени ризици кои можат да влијаат во насока на појава на деликвентно однесување и соодветно неутрализирање на истите.

Училиштето во соработка со властите, граѓанското општество и деловната заедница, треба да развива и имплементира воспитни наставни и вон-наставни програми преку кои ќе им овозможат на учениците да го поминуваат своето слободно време на позитивен и креативен начин соодветно на нивните потреби, желби и потенцијали. Меѓу другото, треба да им понуди на учениците активности во областа на спортот, уметноста, науката, помошта на заедницата, практичната работа и сл. каде тие ќе можат да ги покажат но и развиваат своите потенцијали, а истовремено да изградат соодветен систем на вредности во кој ќе доминира чесноста и хуманоста.

ВОВЕД

Малолетничката деликвенција означува дека малолетникот доаѓа во судир со општеството, односно неговите норми, вредности и закони. Во најширока смисла под малолетничка деликвенција се подразбира однесување со кое се кршат правните и моралните норми во одредено општество и кое предизвикува општествена реакција која е насочена кон заштита на општествените добра и вредности, додека во потесна смисла подразбира кршење само на правните норми.

Малолетничката деликвенција произлегува од бројни негативни социјални околности во кои децата растат и бара недвосмислена и комплексна интервенција со цел санирање на факторите кои придонеле за ваквото однесување, како и корекција на однесувањето на детето. Детската деликвенција од една страна се карактеризира со постојано зголемување на бројот на кривични дела, како и намалување на старосната граница на сторителите, од друга страна. Исто така, се зголемува и сериозноста на кривичните дела, односно сè поевидентни се случаите на тешки кривични дела кои се извршени од страна на малолетни лица.¹ Наведените карактеристики на современиот малолетнички криминалитет упатуваат на потребата од систематски мултидисциплинарен пристап на повеќе нивоа со цел успешно и соодветно справување со оваа општествено негативна појава.

Водичот има за цел да ги идентификува факторите кои влијаат врз појавата на малолетничка деликвенција, односно да ги детектира факторите на ризик кои придонесуваат малолетникот да дојде во судир со правните и морални норми на средината во која живее. Исто така, целта е да се детектираат и факторите на заштита кои се важни за правилен раст и развој на младите и за успешна превенција и справување со малолетничката деликвенција. Основната намера е да се адресираат клучните сегменти на кои треба да им се посвети соодветно внимание од страна на сите релевантни субјекти со цел подобрување на состојбата во оваа област.

Овој документ се состои од неколку делови. Во првиот дел направен е опис на проблемот, во кој се опишани факторите на ризик и факторите на заштита кои се значајни за појавата на малолетничка деликвенција. Исто така, во овој дел опишан е периодот на адолесценција и значајните фактори во формирањето на идентитетот кај малолетниците.

---

¹ Димитријоска, С. 2012. Социјална работа со малолетни сторители на кривични дела. Филозофски факултет, Скопје

Во вториот дел опишана е методологијата која е употребена за собирање, прикажување и анализа на податоците. Во третиот дел прикажани се собраните податоци од консултираната литература, законската рамка, како и податоците од спроведената интернет анкета со малолетници и возрасни лица, но и податоците добиени од посетата на малолетничкиот затвор во Охрид.

Во четвртиот дел дадени се препораки за поефективна превенција на малолетничката деликвенција и поддршка на младите во ризик.

МЕТОДОЛОГИЈА

При изработката на водичот консултирана е соодветна литература од областа на малолетничката деликвенција со цел соодветно дефинирање на клучните елементи на оваа појава. Направена е и анализа на домашна и меѓународна регулатива со цел утврдување на нормативната и институционална рамка која се однесува на малолетничката деликвенција.

За соодветно утврдување на причините за појавата на малолетничка деликвенција во Република Северна Македонија на 03.06.2019 година остварена е посета на казнено-поправната установа Затвор – Охрид. Во текот на посетата беа разгледани просторните услови во кои функционира институцијата, направено е интервју со психологот од одделението за ресоцијализација и извршена е детална анализа на податоците содржани во индивидуалните досиеја на малолетниците кои моментално престојуваат во затворот за малолетници во Охрид.

Покрај тоа, во периодот од мај до јуни 2019 година спроведена е интернет анкета со малолетници и со возрасни лица, со цел да се добијат информации кои ќе помогнат во разјаснување на причините за појава на деликвентно однесување кај малолетниците, како и за начините за успешно превенирање и справување со малолетничката деликвенција.

Со цел добивање информации од релевантни субјекти кои работат во областа на малолетничката деликвенција на 27.06.2019 реализирана е работна средба со претставници на Државниот совет за превенција на детско престапништво, ЈУ Завод за социјални дејности - Скопје, Центрите за социјална работа на Град Скопје, Куманово, Прилеп и Ресен, како и претставници од невладиниот сектор и универзитетски професори.

Од спроведените активности за собирање на податоци добиени се важни информации кои ќе придонесат во идентификување на можните причини за појава на престапничко однесување кај малолетниците.

Анализата има и одредени ограничувања кои треба да бидат земени предвид при формулирање на заклучоците и давањето на соодветни препораки. Еден од ограничувачките елементи е големината на примерокот, имајќи предвид дека во казнено-поправната установа Затвор – Охрид, во моментот на реализирање на посетата престојувале вкупно 22 малолетни лица, од кои 10 издржуваат казна затвор и 12 воспитна мерка упатување во воспитно-поправен дом. Исто така, ограничувачки елемент е обемот на информации содржани во индивидуалните досиеја на малолетниците, иако во нив има податоци кои ќе помогнат во разбирање на причините за појава на деликвентно однесување, сепак треба да се биде внимателен во донесувањето на заклучоци.

Воедно, треба да се биде претпазлив и во однос на податоците добиени од спроведените интернет анкети, како во однос на големината и репрезентативноста на примерокот, така и во однос на искреноста на одговорите на анкетираниите лица.

ОПИС НА ПРОБЛЕМОТ

Фактори на ризик и фактори на заштита

Во фактори на ризик спаѓаат условите што ја зголемуваат веројатноста од појава на деликвентно однесување, додека пак факторите на заштита се оние услови и влијанија кои ја намалуваат оваа веројатност, односно го намалуваат потенцијалниот штетен ефект на факторите на ризик.

Идентификувани се четири области на фактори на ризик:

1. Индивидуални фактори
2. Семејни фактори
3. Групата на врсници
4. Средински фактори

Ниту еден фактор на ризик изолирано не може да доведе до појава на малолетничка деликвенција. Факторите на ризик не функционираат изолирано и обично се кумулативни, колку повеќе фактори на ризик се присутни кај младите, толку е поголема веројатноста дека ќе манифестираат деликвентно однесување.

Во одредени ситуации, постоењето на еден фактор на ризик влијае во насока на развој и појавување на друг/и фактор/и на ризик, со што се зголемува и веројатноста од појава на повеќе социјални ризици кај малолетникот.

Врз основа на домашните и меѓународни научни и практични сознанија, се наметнува потребата на периодот на адолесценција да му се посвети соодветно внимание во насока на превенција на малолетничката деликвенција. Имено, овој период е исклучително важен, поради фактот што во него се случуваат голем број на промени кај малолетникот кои од него бараат многу енергија за прилагодување и успешно справување со истите.

Адолесценција

Во периодот на адолесценција се случуваат голем број значајни промени во анатомските, емоционалните, интелектуалните и социјалните функции. Овој период се одликува со интензивен раст и развој, но и со конфликти и немири. Малолетникот се соочува со својот изменет телесен изглед, силни сексуални потреби, изменет став кон опкружувањето, но и изменет став на опкружувањето кон малолетникот. Малолетникот од себе очекува многу, но и опкружувањето од адолесцентот очекува многу.

Во текот на адолесценцијата настануваат значителни промени во социјалните односи со:

- Родителите
- Врсниците
- Општествената средина

Се менува квалитетот на односите со родителите – во детството родителот дава грижа, заштита, помош, а детето возвраќа со послушност. Во адолесценцијата станува збор за однос помеѓу двајца еднакви. Комуникацијата со родителите станува селективна: адолесцентот одлучува за некои работи да разговара со едниот родител, за други работи со другиот родител, за трети работи со двајцата родители, но има теми за кои не разговара со ниеден од родителите. Во адолесценцијата се руши митот дека родителот е непрекорна фигура која знае и може сè, станува свесен дека родителот има свои позитивни карактеристики, доблести, способности, но во исто време има и свои маани, не е семоќен, не знае сè, не може да направи сè.

Во адолесценцијата се одвива процес на индивидуализација, при што малолетникот се ослободува од состојбата да зависи од родителите, но истовремено настојува да остане во врска со нив. Притоа се намалуваат контактите со родителите, а се зголемува должината на времето минато одвоено од родителите. Адолесцентот има свој приватен живот, меѓутоа иако настојува да обезбеди самостојност и дистанца од своите родители, сепак тежнее да ги задржи контактите со нив. Ги почитува, сака да задоволи некои нивни барања, ги известува за дел од работите што му се случуваат надвор од домот.

Според голем број автори промените во адолесценцијата ги опишуваат преку три фази.

Првата фаза е диференцијација, кога адолесцентот зазема критички став кон родителите и нивните ставови, отфрла голем број од нивните совети и предлози.

Во текот на втората фаза адолесцентот ја практикува сопствената независност од родителите. Се чувствува непогрешлив во своите одлуки и постапки, не ги прифаќа советите кои му ги даваат родители да биде внимателен и умерен во своите постапки.

Третата фаза е консолидација – изградено чувство за независност и индивидуалност, но и до извесен степен прифаќање на поддршката од родителите.

Односите со врсниците, исто така доживуваат значителна трансформација. Во текот на овој период се случуваат промени во природата и значењето на пријателствата. Пријателот се доживува како лице на кое адолесцентот може да му се довери за некои работи, а односите се засновани на меѓусебно почитување и доверба. Пријателите сами ги одбираат, во споредба со претходните развојни периоди, кога најчесто се дружеле со лица избрани од страна на нивните родители. Со тоа и се избираат пријатели со слични интереси со кои споделуваат време, емоции, искуства, совети и сл. Во овој период групата на врсници има исклучително големо влијание во животот на малолетникот, во одредени моменти и ситуации дури и поголемо отколку семејството.

Исто така, во овој период се менува и односот на малолетникот кон општествената средина но и односот на општествената средина кон малолетникот. Во текот на адолесценцијата малолетниците стануваат кривично одговорни, а подоцна (во доцната адолесценција) и полнолетни, односно целосно одговорни пред законот.

Во рамки на периодот на адолесценција една од клучните развојни задачи е формирањето на цврст идентитет кај малолетникот.

Идентитет

Идентитетот подразбира внатрешна организација на сопствените потреби, импулси (пориви), способности, општествено-политички уверувања, сфаќање на себе и на личната историја. Колку овие елементи се подобро развиени и организирани, личноста е посвесна за сопствените индивидуални карактеристики, но и сличности со другите луѓе, како и за своите јаки и слаби страни. Колку е послабо развиен личниот идентитет, личноста е помалку свесна за тоа според што се разликува од останатите луѓе и поради тоа за да ја процени сопствената вредност повеќе се потпира на надворешните извори (пријатели, колеги, наставници, тренери итн.).

Според теоријата за психосоцијален развој на Ерик Ериксон, психолог и психоаналитичар, фазата на формирање на идентитетот се случува во текот на адолесценцијата. Покрај големиот број на биолошки промени, рedefинирање на самиот себе во рамки на семејството, развој на нови видови на односи со врсниците и прилагодување на сè поголемите барања од страна на образовниот систем, адолесцентите во оваа фаза се преиспитуваат себеси и својата околина. Најчести прашања кои си ги поставуваат се: Кој сум јас? Што сакам да работам? Во што верувам? Како се вклопувам во општествената средина? На овој начин тие го градат својот професионален, полов и идеолошки идентитет. Во случај на неуспешно разрешување на кризите кои се карактеристични за овој развоен период, доаѓа до конфузија на идентитетот, т.е. конфузија во животните и општествените улоги. Во текот на процесот на формирање на идентитетот, адолесцентите експериментираат со различни возрасни улоги со цел да се пронајдат во оние кои најдобро им одговараат.

Во текот на адолесценцијата доаѓа до значителен физички и интелектуален развој како и до појава на нови општествени очекувања од адолесцентот, што сè заедно доведува до пресврт по кој адолесцентот се движи по патот од детство кон возрасен човек (зрелост). Одлуките за прашањата како што се – со кој да излегува, дали да ја прекине врската или не, да се впушти во сексуален однос или не, дали да употребува дрога, дали да се запише на факултет или да се вработи, кој факултет да го избере, дали да учи или да се забавува, да се биде политички активен или не – придонесуваат за формирање на идентитетот. Понекогаш донесувањето одлуки може да се заобиколи. Лицето може да се потпре на претходно усвоените родителски вредности (вредности на родителите) и врз основа на нив да го одредува своето идно однесување. Адолесцентите имаат потреба за одвојување на сопствените вредности, ставови и стандарди на адолесцентот, од оние на кои во текот на детството го учеле родителите. Способноста за разликување на сопствените интереси, ставови и проценки од оние на родителите или од преземените од страна на други лица кои на некој начин се инволвирани во животот на адолесцентот, претставува почеток на формирање на идентитетот.

Општественото влијание се рефлектира во семејството, односите со пријателите, училиштето, верските заедници, спортските и друг вид центри кои поставуваат различни очекувања за адолесцентите, во однос на очекувањата од нив кога биле деца. Овие очекувања вклучуваат соработка, усогласување на ставовите и активностите со другите луѓе.

Што се однесува до влијанието на семејството, важно е детето да ја почувствува поддршката и поврзаноста со членовите на семејството, со истовремено

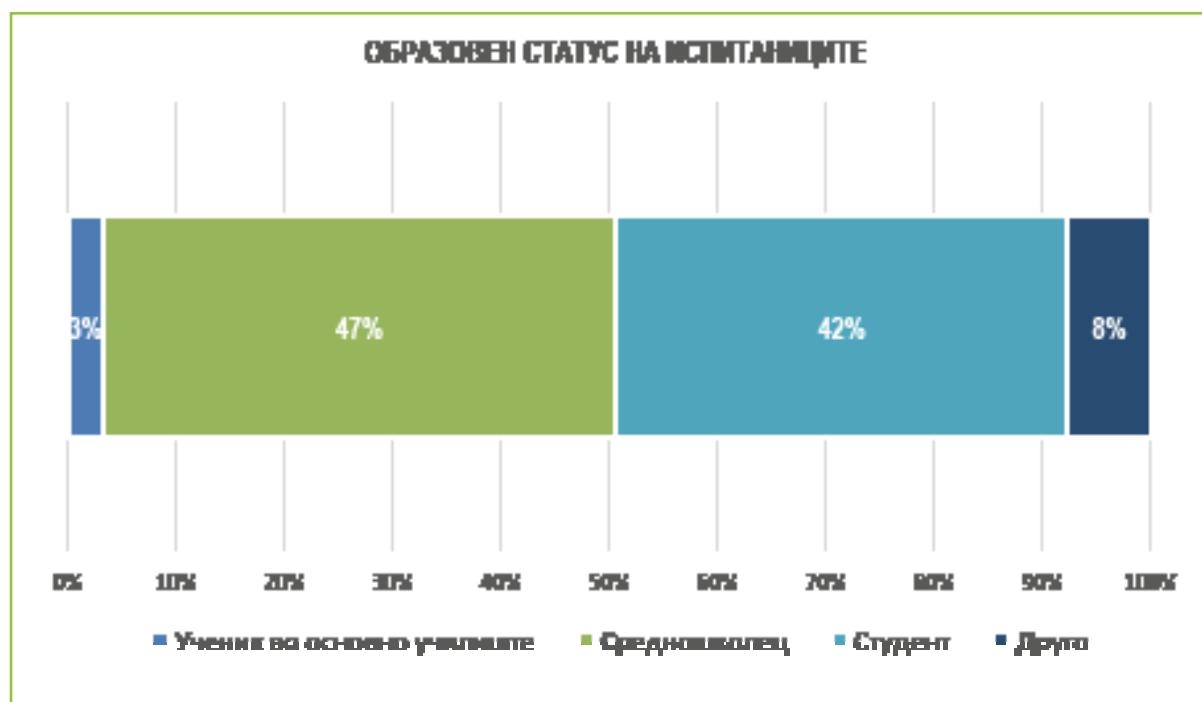
поттикнување на независност кај адолесцентот. Социјалната поддршка или одобрување од страна на врсниците претставува силен индикатор за поимање на себеси како вредна личност. Квалитетот и стабилноста на адолесцентските пријателства, исто така, се силно поврзани со самодовербата што е основа на идентитетот.

РЕЗУЛТАТИ ОД ИСТРАЖУВАЊЕТО

Анализа на податоците од спроведената интернет анкета

Интернет анкета со млади лица

Анкетата опфати 2049 испитаници, од кои 3% се ученици во основно училиште, 47% во средно училиште, а 42% се студенти (графикон бр. 1). Иако повеќе беше насочена кон малолетници, анкетата опфати и млади полнолетни лица, бидејќи тие имаат сè уште свежи искуства од детските години што ги прави релевантни за ова истражување.

Графикон бр. 1

На графиконот бр. 2 може да се види дека 35% од анкетираниите млади лица одговориле дека во последната година еден или повеќе од нивните најблиски другари биле малтретирани онлајн, 32% биле малтретирани од врсници на училиште, 39% се степале со некого и 17% украде нешто. Може да се заклучи дека младите се соочуваат со релативно конфликтно опкружување.

Графикон бр. 2

12% од младите никогаш не разговарале со своите родители, а 23% со персоналот во училиштето во кое учат или учеле, за теми поврзани со пушење, пиење алкохол, употреба на дрога или насилство.

39% од анектираните одговориле дека на училиште разговарале за начините за справување со бес/самоконтрола, додека 64% за начините за решавање на конфликти. Ова покажува дека добар дел од учениците немале можност низ образовниот процес да добијат информации за овие теми и да стекнат соодветни разбирања и вештини.

Кога имале добри резултати на училиште, 10% од малолетниците не биле пофалувани од родителите, а 18% не биле пофалувани ниту од наставниците. Една од функциите на воспитанието е да го поттикне општествено посакуваното однесување, па оттука пожелно е средината да ги истакне и награди учениците кои постигнувале добри резултати.

Една четвртина немале многу можности да се вклучат на училиште во активности вон редовните часови (на пр. спортски активности, секции и други активности вон класот), што не наведува на заклучокот дека нема соодветна понуда на вон-наставни активности.

Дури 86% од анкетираниите малолетници сакаат да имаат повеќе можности да одат на пракса во некоја компанија, а 76% сакаат да бидат ангажирани на

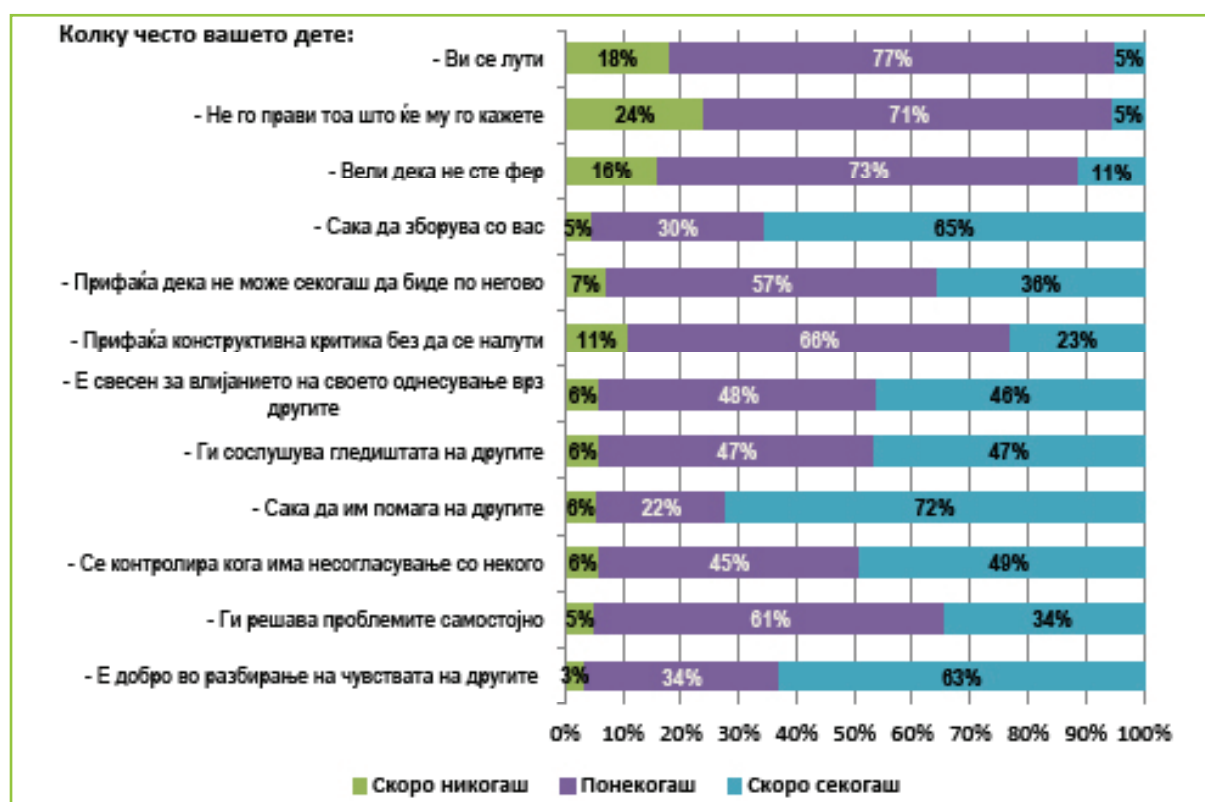
помагање на заедницата. Но, само 33% знаеле каде можат да најдат можности за пракса, додека само 32% знаат каде можат да најдат можности за волонтирање во заедницата. Ова е поле каде е очигледно нужно институциите и граѓанското општество да најдат начин да ја подобрат информираноста на младите и да обезбедат можности за пракса и служба на заедницата.

Кога станува збор за чувството на безбедност, изненадувачки 63% од анкетираниите малолетници не се чувствуваат безбедно во соседството во кое живеат, додека 64% во училиштето во кое учат.

Интернет анкета со возрасни лица

Интернет анкетата со возрасни лица е спроведена со 746 испитаници, во кои се значително повеќе застапени жените со 78%, во споредба со мажите (22%).

На графиконот бр. 3 може да се види дека кај 7% од анкетираниите нивните деца скоро никогаш не прифаќаат дека не може секогаш да биде по нивно, додека кај 11% детето скоро никогаш не прифаќа конструктивна критика без да се налути. Загрижувачки се и податоците кои покажуваат дека 6% скоро никогаш не се свесни за влијанието на своето однесување врз другите, 6% не ги сослушуваат гледиштата на другите, 6% скоро никогаш не сакаат да им помагаат на другите, но исто така 6% скоро никогаш не се контролираат кога има несогласувања со другите.

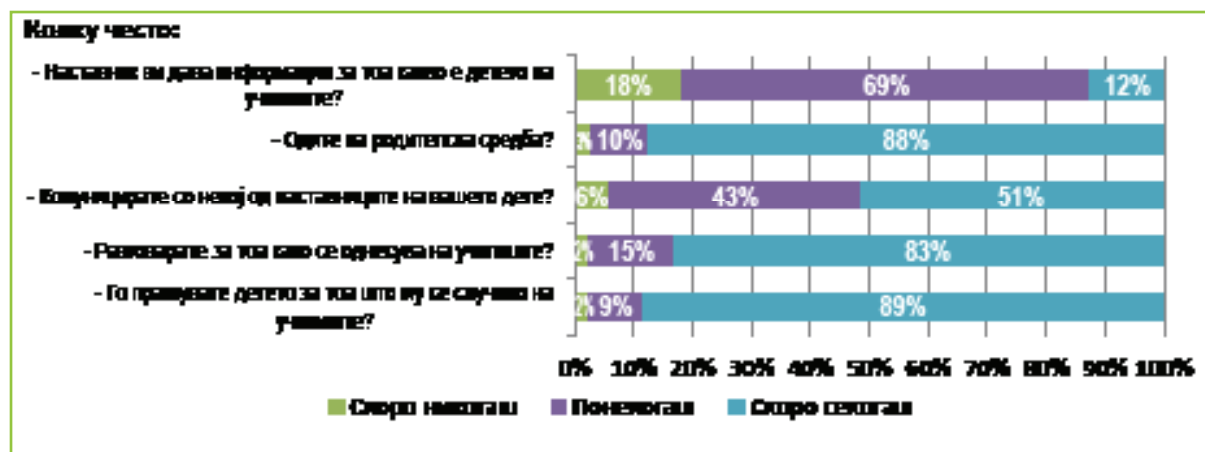

Графикон бр. 3

68% од анкетираниите изјавиле дека понекогаш, а 14% скоро секогаш при комуникацијата во сопственото семејство се прекинуваат кога зборуваат или кога се расправаат. Овој податок покажува несоодветна комуникација во семејството што сериозно се рефлектира на односите помеѓу членовите, и создава несоодветна атмосфера за нормален раст и развој на децата.

На прашањето дали сметате дека кога вашето дете ќе направи нешто погрешно, разговор со него би бил поефективен од тепање, 12% одговориле дека делумно не се согласуваат и исто така 12% дека целосно не се согласуваат. Очигледно сè уште има родители кои сметаат дека тепањето претставува соодветна и корисна воспитна мерка.

Податоците во графиконот бр. 4 покажуваат дека 18% од родителите сметаат дека скоро никогаш не добиваат информации од наставниците за тоа какво е детето на училиште, 6% скоро никогаш не одат на родителска средба, 6% скоро никогаш не комуницираат со наставниците на нивното дете, 2% скоро никогаш не разговараат со детето како тоа се однесува на училиште и 2% скоро никогаш не го прашуваат своето дете за тоа што му се случило на училиште. Овие податоци покажуваат дека, иако се мал процент од анкетираниите, сепак постојат родители кои не се во тек со тоа што му се случува на нивното дете на училиште. Со тоа овие деца немаат соодветна помош од страна на семејството за справување со предизвиците со кои се соочуваат на училиште, што може негативно да се манифестира врз нивниот успех на училиште и нивното однесување.

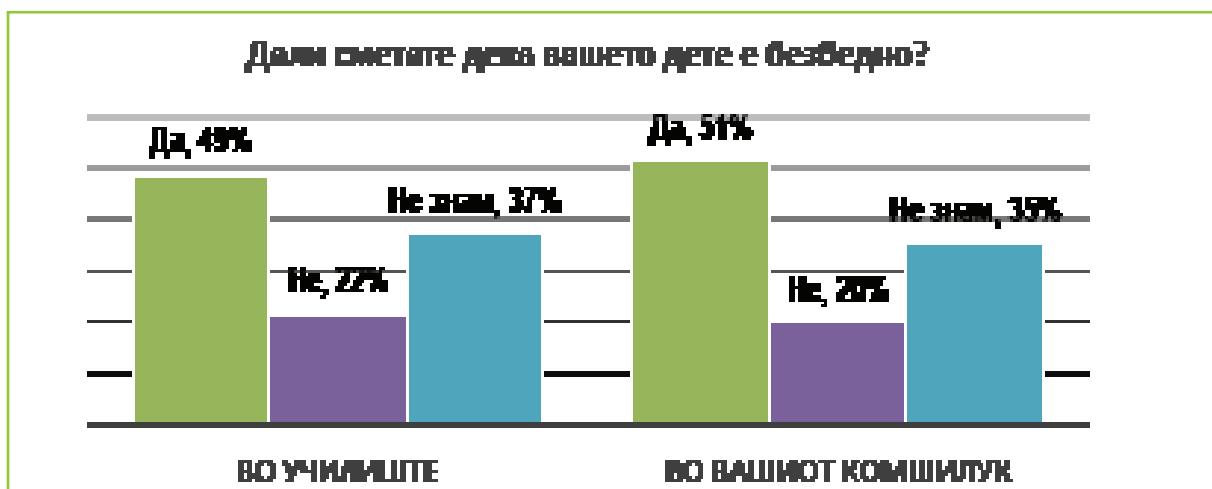

Графикон бр. 4

Слични резултати даваат и одговорите на прашањето за тоа колку родителите го минуваат слободното време со своите деца. Од вкупниот број анкетирани 12% изјавиле дека скоро никогаш не играат игри или не се занимаваат со некој спорт со нивното дете, додека 5% скоро секогаш се презафатени и не се во можност да прават нешто со нивното дете.

Дури 50% од анкетираните немале можност да разговараат со некого во училиштето на детето за тоа како да спречат детето да почне да пуши цигари, пие алкохол, употребува дрога или да прибегнува кон насилство. Ова е силен индикатор дека дел од училиштата не реализираат активности за информирање на родителите за превенција на одредени општествено негативни појави.

83% од испитаниците сметаат дека малолетничката деликвенција е честа појава во нашата држава, а 79% имаат некој близок засегнат со овој проблем. Слично висок процент (78%) сметаат дека лицата засегнати со овој проблем доколку добијат соодветна помош и поддршка, можат понатаму да живеат нормален живот.

Графикон бр.5

22% од испитаниците сметаат дека нивните деца не се безбедни на училиште, додека 37% не знаат дали децата се безбедни во училиште. Во однос на прашањето за безбедноста на децата во непосредната средина во која се живее (соседството), 20% сметаат дека не се безбедни, додека 35% не знаеле (графикон бр. 5).

Законска рамка

Законот за правда за децата го уредува постапувањето со децата во ризик и децата сторители на дејствија што се предвидени како кривични дела и прекршоци, условите за примена на мерки на помош, грижа и заштита, воспитни и алтернативни мерки и мерки за казнување на децата и помладите полнолетни лица.²

Мерката упатување во воспитно-поправен дом се применува во случаи кога треба да се применат потрајни и засилени мерки за воспитување и превоспитување на малолетникот и негово целосно одвојување од дотогашната средина (член 46, став 1).

² Службен весник на РМ, бр. 148 од 29.10.2013 година.

Во воспитно-поправен малолетникот останува најмалку една година, а најмногу пет години, односно до наполни 23 години. При изрекувањето на оваа мерка судот не го определува нејзиното траење, туку за тоа дополнително одлучува (член 46, став 3).

Судот ја преиспитува потребата од престој во воспитно-поправниот дом секоја година, по службена должност, по предлог на јавниот обвинител или по предлог на воспитно-поправниот дом (член 46, став 4).

Во однос на изрекувањето на казни кон малолетните лица, во Законот за правда за децата е предвидено дека може да се казни дете кривично одговорно над 16 годишна возраст само ако поради тешките последици од стореното дело и високиот степен на кривичната одговорност не би било оправдано да се изрече воспитна мерка (член 50, став 1).

На детето над 16 годишна возраст можат да му се изречат следниве казни (член 50, став 2):

- затвор за деца,
- парична казна,
- забрана на управување со моторно возило од определен вид или категорија и
- протерување на странец од земјата.

Затвор за деца може да се изрече на дете кривично одговорно над 16 годишна возраст кое сторило кривично дело за кое е утврдена казна затвор од пет години или потешка казна, ако делото е сторено под особено отежнувачки околности и при висок степен на кривична одговорност на сторителот и притоа не би било оправдано да се изрече воспитна мерка (член 51, став 2). Затворот за деца не може да биде пократок од една ниту подолг од десет години (член 51, став 3).

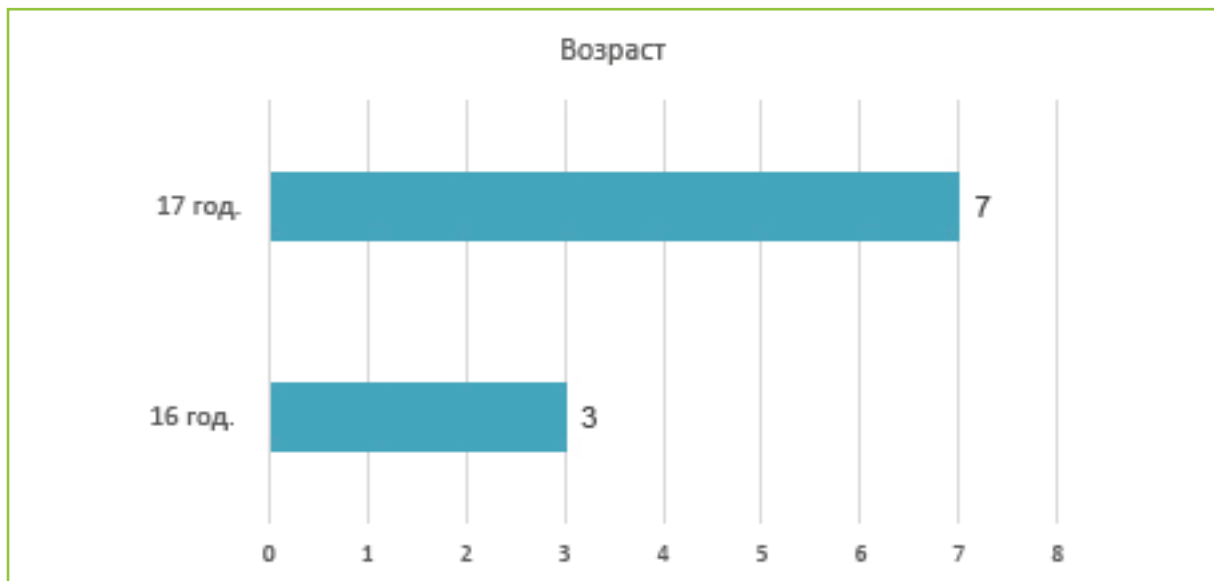
Анализа на податоците од посетата на затворот за малолетници во Охрид

Со анализата се опфатени малолетни лица на кои им е изречена казна затвор за деца и кои моментално истата ја издржуваат во Затворот во Охрид, како и малолетниците на кои им е изречена воспитна мерка упатување во воспитно-поправен дом.

Малолетници кои издржуваат казна затвор

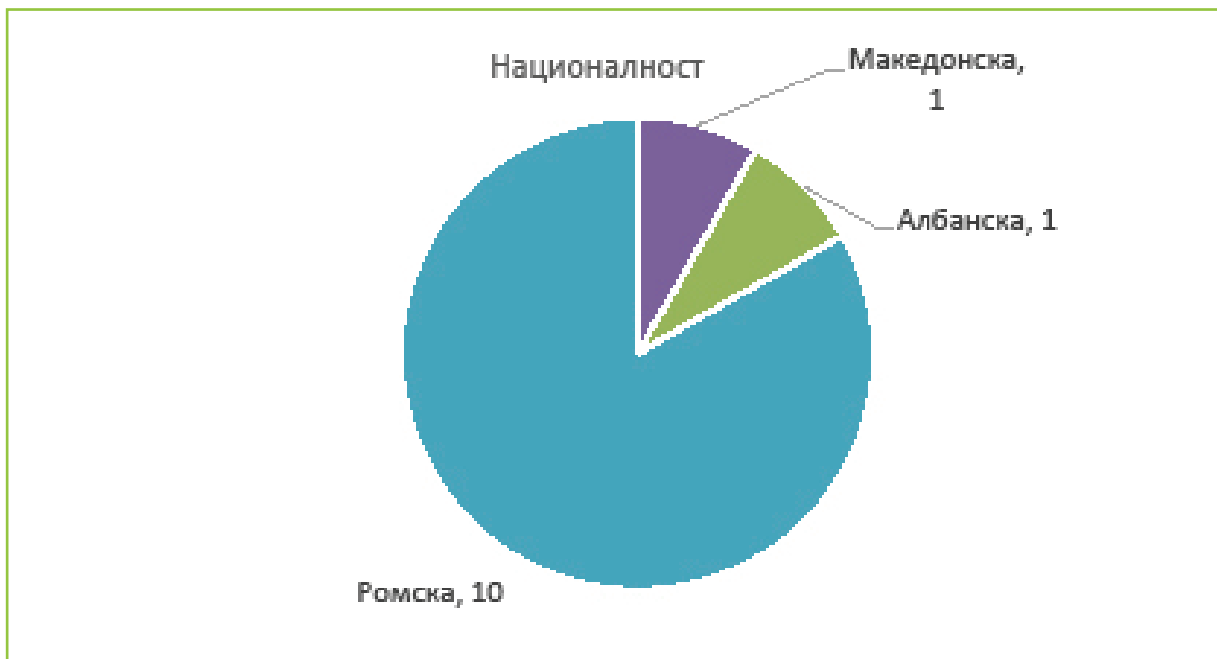
Во казнено-поправната установа Затвор – Охрид се сместуваат само малолетници од машки пол. Во моментот на спроведување на истражувањето³ казна затвор издржуваа вкупно десет малолетни лица.

³ Јуни 2019 г.

Графикон бр. 6 Возраст на малолетниците кои издржуваат казна затвор

Целокупната затворска популација е составена од припадници на малцинствата, како што може да се види на графиконот бр. 7.

Графикон бр. 7 Националност на малолетниците

Графикон бр. 8 Вид на кривично дело за кое малолетникот е во затвор

Во однос на видот на кривични дела, доминираат делата убиство и разбојништво. Преостанатите малолетници извршиле тешки кражби, криумчареле мигранти или сториле тешки сообраќајки со кои ја загрозиле безбедноста на луѓето и имотот.

Во однос на личните и семејните карактеристики на малолетниците кои издржуваат казна затвор, од добиените податоци може да се издвојат следните профили на малолетниците:

А) Тешки дела против безбедноста на луѓето и имотот во сообраќајот:

- Ученик
- Неосудуван
- Не се водат постапки за други кривични дела
- Не се изрекувани воспитни мерки
- Нормални семејни односи
- Под дејство на алкохол

Б) Криумчарење мигранти:

- Ученик
- Неосудуван
- Не се водат постапки за други кривични дела
- Не се изрекувани воспитни мерки
- Нормални семејни односи

В) Убиство:

- Ученик
- Неосудуван
- Не се водат постапки за други кривични дела
- Не се изрекувани воспитни мерки
- Нормални семејни односи

Деталната анализа на податоците за малолетниците кои издржуваат казна затвор заради тешки дела против безбедноста на луѓето и имотот во сообраќајот, криумчарење на мигранти и убиство (што претставува 50% од вкупниот број на малолетници кои издржуваат казна затвор) покажуваат дека станува збор за недоволно созреани малолетници, кои се емотивно незрели, нестабилни и без изградено соодветни системи за самоконтрола во стресни ситуации.

Од анализата изработени се следните профили на малолетниците кои извршиле разбојништво или тешка кражба:

Г) Разбојништво:

- Неписмен
- Го напуштил образовниот процес
- Се водат постапки за други кривични дела
- Изрекувани воспитни мерки
- Изречена Заводска мерка
- Нарушени семејни односи

Д) Тешки кражби:

- Неписмен
- Го напуштил образовниот процес
- Се водат постапки за други кривични дела
- Изрекувани воспитни мерки
- Изречена Заводска мерка
- Нарушени семејни односи

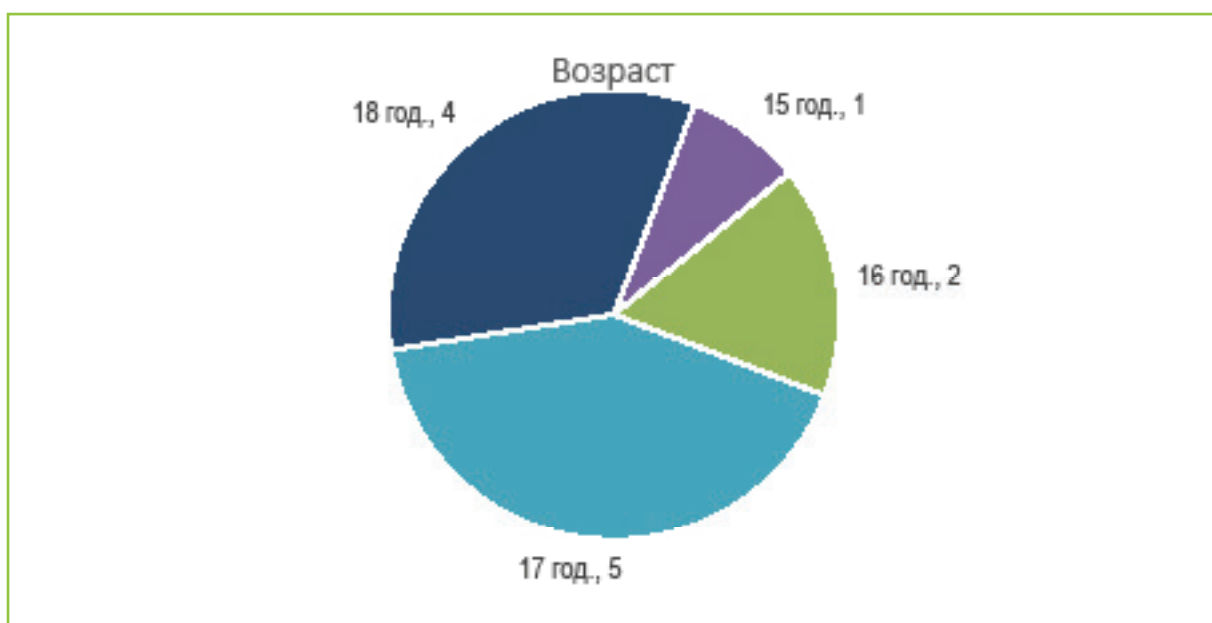
Еден од малолетниците кои извршиле тешки кражби претходно престојувал во Домот за деца без родители и родителска грижа „11-ти Октомври“ и Јавната установа за згрижување деца со воспитно социјални проблеми – Скопје.

Деталната анализа покажува дека 50% од вкупниот број на малолетници (осудени заради тешки кражби и разбојништво) го напуштиле образовниот процес и се неписмени. Овие малолетници имаат извршено повеќе кривични дела, и кон нив се водат повеќе постапки за сторените кривични дела. Исто така, загрижувачки е податокот дека кон овие малолетници претходно биле изрекувани одредени воспитни и заводски мерки, но истите не го постигнале потребниот корективен ефект. Дополнително загрижувачки податок е информацијата дека сите тие потекнуваат од дисфункционални семејства.

Анализата на семејните односи покажува дека станува збор за семејства со низок социо-културен статус, семејства во кои има нарушени односи помеѓу членовите и семејства кои имаат лоши материјални и услови на домување.

Малолетници на кои им е изречена воспитна мерка упатување во воспитно-поправен дом

При спроведување на анализата⁴ оваа мерка ја издржуваа вкупно 12 малолетници од машки пол.

Графикон бр.9 Возраст на малолетниците

Најголем број од малолетниците, односно 10 се од ромска националност, додека од македонска и албанска националност има само по 1 малолетник.

Најголем број од малолетниците (42%) извршиле тешки кражби. Една четвртина извршиле разбојништво и исто толку извршиле полов напад над дете кое не наполнило 14 години.

⁴ Јуни 2019 г.

Графикон бр.10 Вид на кривично дело за кое е изречена воспитната мерка

Анализата на досиејата на малолетниците на кои им е изречена оваа мерка го дава следниот профил на малолетникот:

- Неписмен
- Го напуштил образовниот процес
- Се водат постапки за други кривични дела
- Изрекувани воспитни мерки
- Нарушени семејни односи
- Лоши материјални и станбени услови

Анализата на податоците покажа дека 2 малолетни лица претходно биле сместувани во Дом за деца без родители и родителска грижа „11-ти Октомври“ и Јавната установа за згрижување деца со воспитно социјални проблеми – Скопје, но и дека еден малолетник е уживател на хероин.

Анализата покажа дека малолетниците кои издржуваат казна затвор и малолетниците на кои им е изречена воспитна мерка упатување во воспитно-поправен дом немаат изградено соодветни социјални вештини и вештини за справување со проблемите во секојдневниот живот. Поради тоа манифестираат различни форми на општествено неприфатливо однесување, кое е во судир со моралните и правни норми.

Недостатокот на социјални вештини е еден од индикаторите кој укажува на тоа дека од страна на семејството, но и општеството, се направени одредени пропусти во насока на изградување на личности со позитивни морални вредности

и однесување. Односно дека, семејството и општеството не успеале да извршат соодветно воспитно влијание кај овие малолетни лица.

Исто така, истражувањето покажа недоволна посветеност на родителите во извршување на родителската функција, односно недоволна заинтересираност за потребите и проблемите на децата, необезбедување услови за нормален раст и развој, како и намалена или нарушена комуникација помеѓу родителите и децата.

Во исто време, ниту општеството на преземало соодветни мерки за помош и поддршка на овие малолетници преку наставни и вон-наставни активности кои би имале позитивно влијание врз развојот на малолетниците, туку се активирало во подоцнежните фази кога веќе малолетниците манифестираше одредени форми на деликвентно однесување.

ПРЕПОРАКИ ЗА ПОЕФЕКТИВНА ПРЕВЕНЦИЈА НА МАЛОЛЕТНИЧКАТА ДЕЛИКВЕНЦИЈА И ПОДДРШКА НА МЛАДИТЕ ВО РИЗИК

Врз основа на анализата направена во казнено-поправната установа затвор Охрид, податоците добиени од интернет анкетата со малолетници и со возрасни лица, Ријадските упатства како и консултираните домашни и меѓународни научни и стручни сознанија, препораките за поефикасна превенција на малолетничката деликвенција и поддршка на младите во ризик се однесуваат на три нивоа: семејно, образовно и општествено.

Семејно ниво

Семејната средина може да биде фактор на заштита, односно да дава помош и поддршка на детето за успешно справување со развојните периоди и кризи, или да биде фактор на ризик, односно да има негативно влијание и да претставува причина за развој на проблеми во себе, со себе или со опкружувањето.

Преку семејството децата стапуваат во контакт со останатиот свет, усвојувајќи или отфрлајќи ги неговите вредности, норми и влијанија. Каков ќе биде односот на детето кон пошироката средина во многу зависи од ставот на неговото семејство и начинот на кој тоа функционира во општествената средина.

Семејствата во кои има топли меѓучовечки односи и ефективно родителство имаат помала веројатност за појава на општествено неприлагодено однесување и малолетнички криминал. Позитивната емоционална клима во семејството влијае врз изградбата на емоционална стабилност и високо самопочитување кај малолетникот. Кога семејството е среќно и задоволно, малолетникот се развива во

личност која не доаѓа во судир со општеството и неговите норми на однесување.

Од друга страна, во семејствата каде што постои висок степен на брачни и семејни конфликти, несоодветно родителство и насилство, постои многу поголема веројатност децата да манифестираат негативно однесување или да станат сторители на кривични дела. Отсуството на пријатна семејна атмосфера влијае во насока на лошо емоционално прилагодување и појава на емоционална нестабилност. Семејствата кои не извршиле позитивно воспитување, во кои децата ги немаат стекнато основите на моралното воспитување, усвоено позитивни вредносни системи и навики создаваат поволно тло за развој на општествено неприлагодено однесување.

Во минатото, стручната работа со малолетни сторители на кривични дела во најголем дел беше фокусирана на индивидуално ниво, односно сите напори беа насочени кон корекција на личноста на малолетникот. Праксата покажува дека во одредени случаи деликвентното поведение претставува симптом на поголема семејна дисфункционалност и дека само преку интервенции кои се насочени кон личноста на малолетникот не е можно да се надмине негативната состојба. Современиот пристап во областа на малолетничка деликвенција треба да ги мотивира и активира сите членови на семејството да го преземат својот дел од одговорноста со цел надминување на состојбата во која се наоѓа малолетникот, а со тоа и семејството.

Во својот однос со децата, родителите треба да обрнат внимание на повеќе аспекти, кои можат да го намалат ризикот од навлегување на децата во малолетничка деликвенција:

- За да изградат близок однос на доверба, отворената комуникација со детето треба да ја започнат уште во раното детство. Чекањето до тинејџерските години за да се започне со сериозни разговори најверојатно нема да ги даде посакуваните резултати.
- Родителите треба да бидат флексибилни и семејните активности да ги прилагодат на променливите потреби на малолетникот. На пример, при планирање на терминот за годишен одмор активно да биде вклучен и малолетникот кој ќе има можност да ги изрази своите желби и потреби.
- Родителите треба да им дадат на децата доволно време и простор за изразување на сопственото јас. Се додека нивните активности не се опасни за нив или за другите лица, важно е да им се даде можност да пробаат различни однесувања, улоги, интереси, со цел навистина да откријат во што се пронаоѓаат, а што сакаат да отфрлат. Важно е родителите да им дозволат на децата да прават и грешки, и да им помогнат да се справат со грешките и да учат од нив.

- При поставувањето на правила, добро е родителите да се потрудат тие да не бидат многубројни и истите да се насочени кон поважни нешта;
- Важно е да родителите да имаат претстава што им се случува на децата, со што се занимаваат, каде излегуваат, со кого се дружат и сл. Но важно е родителот да манифестира искрена заинтересираност за малолетникот и неговиот живот, а не да се поставува како некој кој мора сè да контролира и да спречи ако нешто тргне на лошо. Децата имаат потреба од охрабрување, поддршка и заштита од страна на родителите. Без соодветни информации за тоа што им се случува на децата, родителите не се во можност да им даваат соодветни совети и насоки, а со тоа децата се лишени од соодветна поддршка и информации кои им се потребни со цел успешно и соодветно справување со предизвиците. Сепак, при извршување на оваа функција родителите мора да бидат многу претпазливи за да не извршат непотребен притисок врз своите деца. Наместо тоа треба да покажат искрена заинтересираност за своите деца и да ги мотивираат отворено и искрено да разговараат.
- Ако малолетникот не успее да пронајде активности во кои ќе се обиде да продолжи да ги развива своите способности, интереси и вештини и во тоа да пронајде задоволство, добро е да му се помогне во неговите напори. Тоа може да биде со хоби, волонтирање, практиканство и сл.
- Иако малолетниците често пати се однесуваат како родителите повеќе да не им се потребни, сепак важно е родителите да му стават на детето до знаење дека секогаш му се достапни за разговор и поддршка;
- Добро е родителите да бидат пример за сопствените деца за истражување, сослушување и посветеност на одредени вредности и цели. Младите често сакаат од родители да ја слушнат нивната „приказна“, односно како тие донесувале одредени животни одлуки и како еволуирале во тоа што денес се. Децата не ја формираат својата личност само преку свесното делување на родителите, туку и преку перцепција на нивните постапки и секојдневниот семеен живот, притоа прифаќајќи и отфрлајќи голем дел од овие влијанија. Постапките на родителите, односно нивното однесување има многу поголемо влијание, во споредба со зборовите и советите. Најдобро е да има усогласеност помеѓу начинот на однесување на родителите преку практикување на позитивни модели и промовирање на позитивни вредности кај своите деца.
- Важно е да се поттикнува независноста, во смисла на децата да им се понудат неколку избори и да се поттикнат да донесат сопствена одлука. Добро е да им се стави до знаење дека од самостојното донесување на одлуки произлегува и одговорност за резултатот од тие одлуки.

- Родителите треба да им помогнат на децата да изградат соодветни модели на однесување. Позитивните односно, просоцијалните форми на однесување вклучуваат разбирање на другите, емпатија, помагање, споделување, соработка и сл., додека антисоцијалното однесување се однесува на различни форми на деструктивно и агресивно однесување. Од исклучителна важност е родителите кај своите деца да развиваат соодветни механизми за самоконтрола, особено во високо стресни ситуации. Во ситуации со висок степен на негативен емоционален набој, малолетниците со развиен механизам за самоконтрола најчесто применуваат соодветни начини на реагирање, за разлика од малолетниците кои немаат лични капацитети за самоконтрола и истите применуваат агресивни, деструктивни или самодеструктивни начини на реагирање. Несоодветното справување со негативните емоции и стресот покажуваат висок степен на корелација со појавата на малолетничка деликвенција. Од тие причини, родителите и сите релевантни субјекти кои имаат влијание врз развојот на децата, потребно е да работат во насока на развој на личните капацитети и ресурси на децата.
- Родителите треба да им помогнат на младите да прават разлика помеѓу она што е морално и законски дозволено од она што е забрането и санкционирано, но исто така, и да ги насочат децата соодветно да реагираат во ситуации кога други лица – на пр. членови на семејството, врсници, авторитет – ги наведуваат или убедуваат да применат одредени негативни форми на однесување. Во одредени ситуации малолетниците се однесуваат на начин за кој знаат дека е погрешен, но се плашат од осуда, изолација или санкција од страна на лицата кои ги наведуваат на овие постапки. Родителите треба да развијат способност кај децата во такви услови да реагираат на начин кој нема да ги доведе во судир со оние лица кои ги наведуваат на конкретното однесување.

Образовно ниво

Имајќи предвид дека учениците се соочуваат со бројни лични, семејни и општествени предизвици, училиштето (заедно со семејството) треба да дејствува како еден вид на катализатор кој ќе ги филтрира сите штетни влијанија, а истовремено ќе го засили дејството на позитивните фактори. Притоа ќе укажува на последиците од различните форми на негативно однесување и во исто време ќе ги промовира добрите модели и примери од потесното и пошироко опкружување. Во продолжение се наведени повеќе мерки и активности кои може да ги спроведува образовниот систем за намалување на ризикот од појава на малолетничка деликвенција:

- Образовниот систем треба да обезбеди механизам за превенирање на предвременно прекинување на образовниот процес од страна на учениците. Ова е особено важно заради фактот дека одредени ранливи категории деца, поради состојбата во која се наоѓаат, го напуштаат образовниот процес и на тој начин нивната ранливост и изложеност на социјални ризици се зголемува. За да се оствари оваа цел, образованието не треба да биде само задолжително, туку и достапно за сите деца во државата.
- Активностите во училиштето мора да бидат димензионирани во согласност со способностите на учениците. Училиштето не треба да биде фактор на ризик преку поставување на преголеми задачи и обврски пред учениците, кои не се во согласност со степенот на нивниот интелектуален и емоционален развој.
- Од особена важност е учениците да се чувствуваат безбедно во училиштето, па неопходно е континуирано спроведување на воспитно-образовни активности за поттик на мултиетничка толеранција и недискриминација, како и превенција и справување со врничкото насилство.
- Училиштето треба да функционира по одредени принципи и правила на однесување кои ќе воспостават ред и дисциплина, но во исто време и ќе создадат атмосфера во која ќе се поттикнува љубопитноста, креативноста, желбата и потрагата по нови знаења, во согласност со интересите и афинитетите на учениците.
- Покрај својата образовна функција, училиштето има и воспитна функција која за жал во одредени случаи се запоставува. Покрај трансферот на знаење, развој на креативноста и интелектуалните капацитети на учениците и др. училиштето е средина во која треба да се работи на изградување на моралните принципи и етички вредности кај малолетниците. Неопходна е имплементација на наставни и вон-наставни активности преку кои учениците ќе можат да изградат соодветен систем на вредности во кој ќе доминира чесноста, хуманоста и љубовта.
- Во однос на малолетничката деликвенција, училиштето е средина во која може да се забележи доколку се појави одреден проблем кај малолетникот. Училиштето има можност за навремена и соодветна детекција на ризиците и проблемите со кои се соочуваат учениците. За таа цел неопходна е обука на наставниот и стручниот кадар во училиштата за рана детекција на децата во ризик и соодветно постапување со нив. Како и развивање на ефикасни механизми за соработка и координација со останатите надлежни институции.
- Училиштето, заедно со семејството, треба да вложи напори и во насока на соодветно исполнување на слободното време на младите, со организирање

на конкретни активности и програми во оваа област. Неорганизираното и неисполнетото слободно време, доведува до повлекување во себе, или до појава на одредени форми на антисоцијално однесување. Неможноста своето слободно време соодветно да го искористат на пр. со игри, забава, спорт и слично, ги наведува дел од младите да го исполнуваат со активности кои на еден или друг начин се санкционирани од страна на општеството. Поминувањето на слободното време во средини во кои се консумира алкохол, дрога и други психотропни супстанции или се практикува криминално однесување, за младите изгледа привлечно, особено во бурниот период на адолесценција. Во ваков вид на опкружување младите многу полесно ќе се впуштат во криминално однесување. Училиштето треба да развива и имплементира воспитни наставни и вон-наставни програми преку кои ќе им овозможат на учениците да го поминуваат своето слободно време на позитивен и креативен начин соодветно на нивните потреби, желби и потенцијали. Меѓу другото, треба да им понуди на учениците активности во областа на спортот, уметноста, науката, помошта на заедницата, практичната работа и сл. каде тие ќе можат да ги покажат но и развиваат своите потенцијали.

- Неопходно е зајакнување на улогата на советите на родители и нивно активно вклучување во планирање и реализација на превентивни и куративни програми и активности.

Општествено ниво

Централните и локалните власти преку своите механизми треба да изградат позитивен општествен амбиент во кој ќе доминираат, ќе се промовираат и соодветно вреднуваат позитивни вредности и модели на однесување, и во исто време соодветно и принципиелно ќе се санкционираат однесувања кои не се во согласност со моралните и правни норми на општеството. Важно е да обрне поголемо внимание на:

- Организирање активности за подигнување на јавната свест и степенот на информираност на граѓаните за примена на здрави животни стилови. Со овие кампањи треба да се информираат граѓаните за општествено негативните појави како што се: насилството, семејното насилство, сексуална злоупотреба на деца и педофилија, малолетничка деликвенција и др.
- Сензибилизирање на медиумите за соодветно медиумско известување и избегнување на директно или индиректно промовирање на несоодветни модели на однесување кај младите.

- Формирање и обезбедување соодветно функционирање на локалните совети за превенција на малолетничко престапништво. Овие совети треба да се фокусираат на детектирање на факторите на ризик и заштита на локално ниво и истите во соработка со останатите релевантни институции да предложат и реализираат мерки и активности за успешна превенција и справување со малолетничката деликвенција на локално ниво.
- Општеството треба да обезбеди соодветна помош и поддршка на семејството со цел да може да изврши позитивно влијание врз децата и да создаде услови за нивен нормален раст и развој. Потребно е да се развиваат услуги за помош и поддршка на децата и семејствата во ризик кои ќе вклучуваат советодавна, советуваљшна и друг вид на помош за успешна превенција и справување со социјалните ризици во кои се наоѓаат или постои ризик да се најдат. Меѓу другото, потребно е да се креира мрежа на советуваљшта за родителски вештини во што поголем број на локални заедници, кои ќе бидат соодветно екипирани и подготвени за исполнување на оваа исклучително одговорна задача. Овие советуваљшта треба да им дадат помош и поддршка на семејствата соодветно да се справат со сите развојни предизвици со кои се соочува семејството и неговите членови. Во овој контекст од особена важност е да се создадат услови и за децата кои веќе манифестирале одредени форми на деликвентно однесување да можат да добијат соодветна помош и поддршка во средината во која живеат.
- Воспоставување функционални и квалитетни програми кои во еден дел ќе се реализираат во рамки на училиштата, додека дел во заедницата. Овие програми треба да понудат широк спектар на активности со цел секој малолетник да може да пронајде активности кои се во согласност со неговите желби, интереси и потенцијали. Исто така, овие програми треба да бидат насочени и кон изградување на моралните вредносни системи кај малолетниците и промовирање на здрави животни стилови и навики. Во овој систем неопходно е активно да бидат вклучени: училиштата, локалната самоуправа, граѓанското општество – вклучително и спортските клубови и културно-уметничките организации – како и деловниот сектор. За таа цел, неопходно е развивање ефикасно партнерство и соработка на локално ниво помеѓу институциите на централната и локална власт, приватниот сектор и граѓанското општество, Заедно тие треба да создадат услови младите да можат бесплатно да тренираат или практикуваат спортски активности, да се занимаваат со културни, уметнички и други активности. Неопходно е и зајакнување на капацитетите на младинските организации на централно и локално ниво со цел опфат и активно учество на што поголем број на млади лица во нивните активности.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Dünkel, F., Philip Horsfield Andrea Păroșanu (Eds.) (2015). European research in the restorative juvenile justice, volume I: Research and Selection of the Most Effective Juvenile Restorative Justice Practices in Europe: Snapshots from 28 EU Member States
- Национална стратегија за превенција на малолетничко престапништво (2010-2010). Државен совет за превенција на дестко престапништво.
https://drive.google.com/file/d/14JvEmCETUgljHIXJDHug8ET7J9aRqri_/view
- UN Guidelines for the Prevention of Juvenile Delinquency (The Riyadh Guidelines). Adopted and proclaimed by General Assembly resolution 45/112 of 14 December 1990
- Стамевски, В., Павловски, Д., (2016). Концептот „ПРАВДА ЗА ДЕЦАТА“ во справување со појавата на детско престапништво. Меѓународен дијалог Исток-Запад, Универзитет Гаврило Романович Державин, Свети Николе.
- Terzian, M.A., Andrews, K.M., & Moore, K.A. (2011). Preventing Multiple Risky Behaviors: An Updated Framework for Policy and Practice. Washington DC: Child Trends.
- Годишна програма за работа на Државниот совет за превенција на детско престапништво за 2019 година и Акциски план со програмски активности. Државен совет за превенција на детско престапништво.
<https://drive.google.com/file/d/1E-rfjGq2wYHtB1x0L3Lh7R9SuA-X6ZGc/view>
- Закон за правда за децата, Службен весник на РМ, бр. 148 од 29.10.2013 година.

ХОПС
ОПЦИИ ЗА ЗДРАВ ЖИВОТ СКОПЈЕ

Проект финансиран од ЕУ - проектот ARYSE (Социјално
зајакнување на младите во ризик) е финансиран од
Европската Унија, претставувана од Европската комисија

